

Joanna Karczewska
Uniwersytet Zielonogórski

DZIEJE PRZYTKU W ŚREDNIOWIECZU

Północna część Śląska głogowskiego została objęta kolonizacją na prawie niemieckim nieco później niż reszta Śląska, gdyż około połowy XIII wieku, wraz z powstaniem odrębnego księstwa głogowskiego. W tym czasie wykształciła się na tym terytorium właściwa sieć osadnicza, choć część osad istniała tu oczywiście jeszcze przed dobą kolonizacji – były to polskie (słowiańskie) osady, o czym może świadczyć zachowana toponomastyka. Jednak wiele osad powstało na tzw. surowym korzeniu (łac. *in crudara dice*), w wyniku trzebieży puszczy. Zjawisko to objęło także wsie już istniejące, które zostały przekształcone na prawie niemieckim, a ich areał uprawny rozszerzony w wyniku wyrębu lasów¹. Taki proces zaobserwować można także w przypadku Przytku. Może o tym świadczyć zapis dotyczący sporu granicznego między posiadaczami Droszkowa a właścicielami dóbr w Przytku w 1421 roku. Mieszkańcy Przytku karczunek podjęli tak głęboko, że tzw. nowizny, czyli pola uzyskane w wyniku trzebieży lasu, wchodziły już na teren sąsiedniego Droszkowa, co stało się przyczyną konfliktu granicznego. Arbitrzy (a byli to burmistrz i rajcy zielonogórscy oraz Andris Unruh, Kortsche Knoblochdorf, Erich von Lessnow działający w imieniu księcia Henryka IX) rozstrzygnęli spór w taki sposób, że zakazano mieszkańcom Przytku prowadzenia dalszego karczunku, natomiast uzyskane pola miały zostać obsiane. Ponadto ustalono też sprawę związane z wypasem bydła przez mieszkańców obu wsi².

Przytok w XIII-XIV wieku był zapewne zasiedlony przez ludność polskiego pochodzenia, która w tym czasie na tym obszarze jeszcze przeważała. Żywiol niemiecki narastał stopniowo i było to widoczne głównie w miastach. Sama nazwa Przytok (w brzmieniu niemieckim Prittag) wskazuje zresztą na polską etymologię, co podnosiła obiektywnie dawna literatura niemiecka. August Foerster pisał, że nazwa wsi Przytok, w dawnych dokumentach pisana jako *Prittek* lub *Prettik*, nawiązuje do polskiego słowa „przetak”. Podkreślał słowiańskie pochodzenie nazwy wsi i było to dlań argumentem, słusznym skądinąd, że osada powstała przed kolonizacją na prawie niemieckim³. O obecności polskiego osadnictwa w rejonie Środkowego Nadodrza

¹ A. Schwartz, *Zmiany krajobrazu krainy zielonogórskiej na tle rozwoju osadnictwa od XI do XX wieku*, Poznań 1966, s. 36.

² Codex Diplomaticus Silesiae (dalej cyt.: CDS), t. 24: *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, bearb. v. K. Wutke, Breslau 1908, s. 53, nr 1.

³ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905, s. 21.

(w okolicy Zielonej Góry) w średniowieczu świadczą też nazwy innych wsi w bliskiej okolicy: Kisielin – *Polnisch Kessel*, *Sagar polonialis*, czyli *Wendisch Sagar*, tj. Stary Zagór, *Drosko*, *Drozko* – Droszków. Obiektywizm w ocenie charakteru średniowiecznego osadnictwa w rejonie środkowej Odry wykazał też Otto Wolff, podkreślający występowanie polskiej onomastyki⁴.

Przytok to typ wsi wielodrożnej, tzw. wielodroźnicy. Była to więc osada zwarta z zabudową skupioną wśród kilku krętych ulic, mogąca osiągnąć spore rozmiary. To, że Przytok prezentuje taki typ wsi, świadczy o jego dawnej genezie, jak również o tym, że był osadą polską. Ten typ wsi bowiem należał do najstarszych na ziemiach polskich⁵.

Mimo że początki Przytoku sięgają wczesnego średniowiecza, to najdawniejsze wzmianki pisane o wsi pochodzą dopiero z XV wieku. Dotyczą one wspomnianego już wyżej sporu o granice między Droszkowem a Przytokiem. Toczył go właściciel Droszkowa Nickel Rotenburg z posiadaczami Przytoku braćmi Hildebrandem, Wilrichem i Konradem Quossami. Wziąwszy pod uwagę przesłanki chronologiczne, braci Quoss można uznać za synów Ulricha Quossa, który świadcował w dokumencie księżnej Katarzyny wdowy po księciu kożuchowsko-zielonogórskim Henryku VIII Wróblu w 1408 roku⁶. Na tej podstawie A. Foerster, opisujący historię podzielonogórskich wsi, uznał, że najdawniejsza wzmianka o Przytoku pochodzi właśnie z 1408 roku⁷. Rodzina Quoss (pisana też Quossaw) według badań Tomasza Jurka wywodziła się z Górnych Łużyc, skąd przybyła na Śląsk z falą migracji rycerstwa z krajów niemieckich najprawdopodobniej w XIII w. Przedstawicielei tej rodziny w I połowie XIV wieku odnajdujemy w Żaganiu i u boku księcia oleśnickiego⁸.

Rodziny Quoss nie można mylić, mimo podobnie brzmiącego nazwiska, z rodziną Quas. Bracia Quossowie z Przytoku byli pierwszymi znanymi posiadaczami Przytoku. Według Sinapiusa była to stara śląska szlachta, której herb przedstawiał w czerwonym polu tarczy gałąź przebitą strzałą. Na tym jednak kończą się informacje Sinapiusa na temat tej rodziny⁹. Ciekawostką jest, że Konrad Quoss z rodziny właścicieli Przytoku był zaciężnym w wojskach krzyżackich walczących w bitwie pod Grunwaldem¹⁰.

Przed 1471 rokiem dobra w Przytoku przeszły w ręce rodziny Schoff, czyli Schaff-Schaffgotsch. Wówczas bowiem Heinz – czyli Henryk – Schoff z Przytoku zabezpie-

⁴ O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848, s. 42.

⁵ S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 33.

⁶ CDS, t. 24, nr 2, s. 2.

⁷ A. Foerster, *op. cit.*, s. 21.

⁸ T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998, s. 270.

⁹ J. Sinapius, *Schlesische Curiositäten*, t. 1, Leipzig-Breslau 1720, s. 744.

¹⁰ K. Benyskiewicz, *Zielona Góra w średniowieczu do końca XV wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry. Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, t. 1, red. W. Strzyzewski, Zielona Góra 2011, s. 102.

czył majątkowo swą żonę Agnieszkę na dobrach Przytok, Stary Kisielin i Nowy Kisielin w weichbildzie zielonogórskim oraz na części Grębocic w weichbildzie głogowskim. Przepuszczam, że Przytok, a także oba Kisieliny, stały się własnością Schoffów w latach 60. XV wieku. Mniemanie to opieram na dokumencie z 1468 roku, z którego wynika, że niejaki Petze, tj. Piotr Quoss z Wilkanowa (Wittchenau), sprzedał na wyderka 0,5 grzywny czynszu z Wilkanowa za kwotę 5 grzywien miśnieńskich¹¹. Piotr Quoss mógł być przedstawicielem rodziny pochodzącej właśnie z Przytoku, która tę wieś mogła sprzedać i osiedliła się w nieodległym Wilkanowie. Źródła dokumentowe z połowy XV wieku wzmiankują jeszcze duchownego z rodziny Quossów – niejakiego Hansa (Jana), który znajdował się w otoczeniu księcia Henryka Starszego. W 1450 roku był książeńym pisarzem¹², a w 1456 roku pełnił funkcję kapelana książeńego, był również altarystą w Kożuchowie¹³.

Natomiast rodzina Schoffów-Schaffów pochodziła z Miśni, skąd przybyła na Śląsk w II połowie XIII wieku. Niektórzy członkowie tej rodziny występowali u boku książąt głogowskich i trzymali dobra w okolicy Żagania. Jednak najbardziej znaną postacią pochodzącą ówczesnie z tej familii był Gocze młodszy, który skupił olbrzymie dobra w okolicy Jeleniej Góry łącznie z zamkiem Chojnik (Kynast). Jego imię stało się przydomkiem rodziny, która zaczęła zwać się Schaffgotschami. Schaffów, którzy kupili dobra Przytok, trzeba łączyć z głogowskim odgałęzieniem tej familii¹⁴. W latach 1413-1441 w dokumentach książąt głogowskich był wymieniany, jako ich świadek, Henryk (Heinze) Schoff. Był on książeńym marszałkiem, z taką tytułaturą występował w latach 1434-1441. Identyfikuję go jako ojca Henryka (Heiza) Schoffa, znanego z 1471 roku posiadacza Przytoku, okolicznych wsi oraz Grębocic. Od ostatniego znanego wystąpienia w źródłach Henryka starszego, tj. w 1441 roku, do zapisu ślubnego Henryka młodszego upłynęło 30 lat, więc chronologia wskazuje, że mamy do czynienia już z młodszym pokoleniem rodziny. Nadto przemawia za taką identyfikacją sekwencja imion i brak tytułatury urzędniczej w przypadku Henryka młodszego. Niewykluczone, że pozycja Henryka Schaffa starszego na dworze książeńym przyczyniła się do wzrostu zamożności rodziny, następnie zakupu dóbr w Przytoku od Quossów i osiedlenia się w weichbildzie zielonogórskim.

Jednak w rękach Schaffów Przytok nie znajdował się długo. Już bowiem w 1503 roku Kasper Schaff z Ochli (Hermsdorf, Langhermsdorf), którego identyfikuję jako syna Heinza (Henryka) i Agnieszki Schaffów znanych z 1471 roku, sprzedał Przytok, Droszków, Stary i Nowy Kisielin (Deutsch Kessel, Polnisch Kessel),

¹¹ CDS, t. 24, nr 11, s. 4.

¹² *Ibidem*, nr 23, s. 75.

¹³ *Ibidem*, nr 3, s. 110, s. 179, 183.

¹⁴ T. Jurek, *op. cit.*, s. 279–280.

jednak bez Grębocic, Czabłowi Burgsdorffowi¹⁵. Pisanie się Kaspra Schaffa z Ochli wskazuje, że to tam był jego ośrodek rezydencjonalny. Zresztą w 1485 roku Kasper był nazwany dziedzicznym panem Ochli, ale siedziały tam też inne rodziny¹⁶. O nowych posiadaczach Przytoku niewiele wiadomo. Rodzina Burgsdorffów, pisana też Borgsdorff, Burckersdorff, pochodziła, zdaniem Sinapiusa, z Brandenburskiej. Jeden z jej przedstawicieli – Konrad – był w 1438 roku starostą świebodzińskim¹⁷. W 1513 roku poświadczony był w Przytoku Bernard Zcabelsdorf¹⁸. Chodzi tu chyba o znanego już z 1503 roku nowego właściciela Przytoku – Czabła Burgsdorffa. Do następnego pokolenia tej rodziny zaliczam braci Baltazara, Melchiora i Hieronima Burgsdorffów, znanych w 1531 roku¹⁹. Oprócz Przytoku posiadali także Kolsko i dwie części Polskiego Kisielina (Stary Kisielin). Dobra Przytok przypadły prawdopodobnie Hieronimowi Burgsdorffowi, ponieważ w 1533 roku tylko on został zapisany z Przytoku („zu Prittag”)²⁰. Burgsdorffowie również nie byli zbyt długo posiadaczami Przytoku – już w 1566 roku. Hieronim Burgsdorff sprzedał dobra Przytok za 10 tysięcy talarów Fabianowi i Mikołajowi Tschammerom²¹.

Średniowieczną siedzibę szlachecką w Przytoku stanowił bliżej nieokreślony XV-wieczny murowany budynek; jego budowę można przypisać Quossom, albo raczej zamożniejszym Schaffom. Następną siedzibą był, również murowany, dwór pochodzący z końca XVI wieku. Była to trójskrzydłowa budowla gotycko-renesansowa, którą rozebrano w XIX wieku, gdy budowano nową rezydencję²².

Niestety równie skromnie przedstawia się zasób informacji na temat kościoła w Przytoku. W odtworzeniu średniowiecznej organizacji kościelnej na Śląsku głogowskim bardzo pomocny jest dokument z 14 stycznia 1376 roku, w którym biskup Sabiny – Jan od św. Marka – rozstrzyga konflikt o posługę duchową między biskupem wrocławskim a franciszkanami. Wspomniany dokument to swego rodzaju średniowieczny „schematyzm” diecezji wrocławskiej²³. Wymienia on archidiecezje, czyli jednostki organizacji kościelnej na Śląsku, które były odpowiednikami dekanatów. Jednym z nich był archidiecezja zielonogórska. W jego skład wchodziły m.in. parafie

¹⁵ CDS, t. 24, nr 4, s. 54.

¹⁶ *Ibidem*, s. 144.

¹⁷ J. Sinapius, *op. cit.*, t. 1, s. 283.

¹⁸ CDS, t. 28: *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis und Stadt Glogau*, bearb. v. K. Wutke, Breslau 1915, s. 4.

¹⁹ CDS, t. 24, nr 5, s. 54.

²⁰ *Ibidem*, nr 6, s. 54.

²¹ *Ibidem*, t. 24, s. 55.

²² D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 524; S. Kowalski, *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010, s. 301.

²³ J. Heyne, *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau: aus Urkunden, Altenstückenälteren Chronisten und neueren Geschichtschreibern*, t. 2, Breslau 1864, s. 98. Zob. też: B. Panzram, *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940, s. 70.

w Kisielinie (Deutsch Kessel, tj. Nowy Kisielin), Droszkowie, Łazie i w Miłsku; dokument nie wymienił Przytoku²⁴. Przytok należał bowiem w średniowieczu do parafii w Łazie. Żyjący w XIX wieku niemiecki monografista Przytoku Oswald Frühbuss przypuszczał, że w Przytoku w XV wieku znajdowała się jakaś kaplica, ewentualnie kościół filialny (pisał o „Kirchengebäude”), jednak potwierdzał przynależność parafialną Przytoku do Łazu²⁵.

Kolejne informacje dotyczące kwestii przynależności kościelnej Przytoku dotyczą już kościoła znajdującego się w tej wsi. Wizytacje biskupie pochodzące z 1670 roku informują, że w Przytoku został zbudowany kościół 53 lata wcześniej przez Jana Jerzego Stentscha, w którego rękach wieś wówczas się znajdowała. Przytok jednak wciąż nie stanowił siedziby odrębnej parafii, a miejscowy kościół był filialnym podlegającym parafii w Łazie²⁶. Z tej wzmianki można wywnioskować, że kościół wybudowany przez von Stentscha pochodził z 1617 roku, jednak Oswald Frühbuss pisał, że w Przytoku znajdował się „nowy kościół” już w 1558 roku²⁷. Zatem XVII-wieczna świątynia miała poprzedniczkę z XVI wieku, a ta budowla zaś stanęła najpewniej na miejscu jeszcze wcześniejszej. Następstwo tych informacji rzeczywiście czyni prawdopodobnym domysł, że w Przytoku znajdował się kościół filialny wcześniej – może na przełomie XV i XVI wieku.

Reformacja i jej następstwa raczej nie poczyniły w kościele w Przytoku wielkich szkód. Nie znajdował się on długo w rękach protestantów, nie został też szczególnie zniszczony, wiadomo, że przede wszystkim zrujnowana była plebania, o czym informuje wizytacja z 1670 roku. Źródło to wspomina też, że przez 10 lat nie było w Przytoku komendarza, tj. zastępcy plebana²⁸. Świadczy to nie tylko o zamieszczeniu reformacyjnym, ale i o tym, że Przytok wciąż nie stanowił odrębnej parafii.

Na podstawie zapisów kolejnej wizytacji – z 1679 roku – możemy odtworzyć wygląd XVII-wiecznego kościoła w Przytoku. Wizytacja wspomina, że była to budowla murowana, z dachem pokrytym gontem, kościół miał ceglana posadzkę, drewniane baptysterium, a także murowaną wieżę z zegarem. Pobliski cmentarz był otoczony murem²⁹.

Niestety ubóstwo źródeł nie pozwala pełniej przedstawić średniowiecznych dziejów Przytoku i skazuje historyka na domysły lub ustalenia *per analogiam* oparte na historii sąsiednich osad. Niewątpliwie geneza wsi jest wczesnośredniowieczna (XIII w.)

²⁴ J. Heyne, *op. cit.*, s. 98.

²⁵ O. Frühbuss, *Geschichte der Parochie Pritttag*, Grünberg 1841, s. 70.

²⁶ *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Th. 1, *Archidiakonats Glogau*, hrsg. v. J. Jungnitz, Breslau 1907, s. 88.

²⁷ O. Frühbuss, *op. cit.*, s. 72.

²⁸ *Visitationsberichte...*, s. 88.

²⁹ *Ibidem*, s. 253.

i wiązała się z polskim (słowiańskim) osadnictwem na tym terenie. Zapewne jeszcze w XIV wieku wieś znalazła się w rękach napływowych rodzin rycerskich o niemieckich korzeniach, chociaż pewna przynależność własnościowa Przytoku jest potwierdzona dopiero na początku XV wieku. Nie budzi wątpliwości także przynależność terytorialno-administracyjna Przytoku w średniowieczu – wieś znajdowała się w księstwie głogowskim, a u schyłku XIV wieku w wyodrębnionym dla księcia Henryka VIII Wróbla księstwie kożuchowsko-zielonogórskim. Przytok znajdował się w weichbildzie (okręgu, dystrykcie) zielonogórskim, o czym zaświadcza chociażby przytoczona wyżej sprawa z 1421 roku dotycząca sporu granicznego między właścicielami Droszkowa i Przytoku. W roli arbitrow wystąpiły m.in. władze Zielonej Góry – to rozumiałe, „weichbild” bowiem oznaczał obszar miasta i grunty doń przynależne, na których obowiązywało prawo miejskie; pierwotnie był to zasięg jurysdykcji miejskiej. Z czasem natomiast było to terytorium, dla którego ława miejska była ośrodkiem odwoławczym dla sądów ławniczych tych wsi, które lokowano na prawie niemieckim³⁰.

Bibliografia

Źródła

Codex diplomaticus Silesiae, t. 24: *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Die Kreise Grünberg und Freystadt*, bearb. v. K. Wutke, Breslau 1908; t. 28: *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis und Stadt Glogau*, bearb. v. K. Wutke, Breslau 1915. *Visitationsberichte der Diözese Breslau*, Th. 1: *Archidiakonat Glogau*, hrsg. v. J. Jungnitz, Breslau 1907.

Opracowania

Arnold S., *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.
Benyskiewicz K., *Zielona Góra w średniowieczu do końca XV wieku*, [w:] *Historia Zielonej Góry. Dzieje miasta do końca XVIII wieku*, t. 1, red. W. Strzyżewski, Zielona Góra 2011.
Foerster A., *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905.
Frühbuss O., *Geschichte der Parochie Prittag*, Grünberg 1841.
Heyne J., *Dokumentirte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau: aus Urkunden, Altenstücken älteren Chronisten und neueren Geschichtschreibern*, t. 2, Breslau 1864.
Jurek T., *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1998.
Kowalski S., *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010.

³⁰ B. Zientara, *Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże „weichbildów” w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII-XIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 64, z. 4, s. 686.

- Nowakowski D., *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008.
- Panzram B., *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940.
- Schwartz A., *Zmiany krajobrazu krainy zielonogórskiej na tle rozwoju osadnictwa od XI do XX wieku*, Poznań 1966.
- Sinapius J., *Schlesische Curiositäten*, t. 1, Leipzig–Breslau 1720.
- Wolff O., *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis zur Einführung der Reformation*, Grünberg 1848.
- Zientara B., *Z dziejów organizacji rynku w średniowieczu. Ekonomiczne podłoże „weichbildów” w arcybiskupstwie magdeburskim i na Śląsku w XII-XIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1973, t. 64, z. 4.

DZIEJE PRZYTOKU W ŚREDNIOWIECZU

Streszczenie

Artykuł prezentuje średniowieczne dzieje podzielonogórskiej wsi Przytok. Skupiono się na przedstawieniu dziejów rodzin posiadających Przytok w średniowieczu, czyli Quoss, Schaffgotsch i Burgsdorf. Omówiono także etymologię nazwy wsi na tle toponomastyki okolicy. Zawarto również informacje dotyczące miejscowego dworu, kościoła i przynależności parafialnej.

Słowa kluczowe: Dolny Śląsk, średniowiecze, toponomastyka, genealogia

HISTORY OF PRZYTOK IN MIDDLE AGES

Summary

The article presents the medieval history of the village of Przytok located near ZielonaGóra. It is focused on the history of the families that owned Przytok in the Middle Ages (Quoss, Schaffgotsch and Burgsdorf). The article also concerns the etymology of the name of the village against the background of the toponymy of the surrounding area. It also includes information about the local manor house, church and parochial property.

Keywords: Lower Silesia, Middle Ages, toponomastic, genealogy